

Анарбаева Д.М., Арипова Г.С.

АЛЫМБЕК ДАТКА

Анарбаева Д.М., Арипова Г.С.

АЛЫМБЕК ДАТКА

D.M., Anarbaeva, G.S. Aripova

ALYMBEK DATKA

УДК: 940/81

Макалада элибиздин тарыхындагы өзгөчө роль ойногон, өзүнүн даанышмандыгы жана туубаса жөндөмдүүлүгү менен мамлекеттин өнүгүүсүнө саясий, маданий жактан из калтырган Алымбек датка жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: тарыхый булактар, аймак, саясат, уруу, ишмер, төңкөрүш.

В статье повествуется об особой роли Алымбек датки, который своей мудростью и врожденной способностью оставил политический и культурный след в развитии кыргызского государства.

Ключевые слова: исторические источники, регион, политика, род, деятель, переворот.

In this article narrated about the special role of Alymbek datke, that political, cultural track left the wisdom and innate ability development of the Kyrgyz state.

Key words: historical sources, region, policy, clan, progeny figure, overturn.

Алымбек – тарых күүсүндөгү кыргыз элинин улуу инсандарынын бири. Алымбек датка Асан бий уулу (1799-1862-жж.) – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. XIX к. 30-60-жж. башында Фергана жана аркалык кыргыздардын арасында айтып бүткүс эмгеги менен жакшы таанылган, зор кадыр-баркка ээ болуп, улуттун сыймыгына айланган улуу инсан.

Алымбек датка Алай өрөөнүндөгү адыгине уруу бирикмесинин манабы Асан бийдин уулу болгон. Жеринен эле анын ата-бабасы өз заманынын белгилүү инсандары болуу менен бирге кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшкөн, аттары алыска таанымал эрендерден болушканын тарыхый булактар жана эсинде сакталган оозеки айтымдар далилдейт. Алымбек датканын чоң атасы Ажы бий жөнүндө төмөндөгүдөй тарыхый маалыматты учуратабыз. 18-к. экинчи жарымында кокондуктарга каршы көз каранды эместик үчүн күрөштө эл башында туруп даңкы далайга кеткен кыргыз мыктыларынын бири Ажы бий болгон. Кытайлык маалыматтарга караганда адыгине уруусунун чыгааны Ажы бийге Бухарадан күн чыгышты көздөй кеңири аймакты жердеген 200 миң кыргыз баш ийчү. Алай жана Ош аймагындагы бардык кыргыз уруулары анын карамагында болгон. Ошко медресе салдырган. Пекин менен келишим түзүп, «Улуу Жибек Жолу» боюнча кытай кербендерин Оштон Кашкарга чейинки коопсуздугун камсыз кылган. «Аккан арыктан суу агат

дегендей, Алымбек чоң аталарынын жолун жолдоп чыгаан инсан катары калыптанды. Ал эми Алымбектин атасы Асан бий Шамырза уулу көптү көргөн, оомалуу-төкмөлүү замандын тез өзгөрмө талаптарына жараша иш кылган, кыйынчылыктарга моюн сунбай кысталышта калкына караан, өбөк-жөлөк болгон чарбачыл, ишкер жол башчы катары урматсыйга арзыган. Нарк билген тектүү тукумдан туулган, көргөн-өскөнү жакшы Алымбектин өспүрүм балалыгы, жигиттик курагы Чоң Алай, Кичи Алай өрөөндөрүндө өткөн. Ал жаш чагынан эле ар нерсеге чапчан, чыйрак, курбу-курдаштарынан оголе тың, бышык, кылычтай курч, зээндүү чыгып, 15-17 жаш курагында эле өз уруусу адыгиненин баргы уругуна баш-көз болуп, уюштургуч жоомарт бий катары тааныла баштайт.

Алымбек бала кезинде Кашкардагы Ли-Чань деген кытай аалымынан таалим тарбия алат. Андан соң Намангандан, Бухарадан окуп, Стамбулга чейин барган. Ал жерден бир жылча окуп, кийинки жылы Римге барып, ошол жерден Жусуп Баласагунинин, Махмуд Кашгаринин эмгектерин көргөнүн сыймыктануу менен узун сабак кеп кылчу. Атасы Асан бий аны он алты жашында Кокон хандыгынын ордосуна ээрчитип барат. Ал ошондон баштап саясий майданга чыгып, эл бийлеп, журт сурап чыккан.

Ал 1830-жылы өзүнүн турак жайын Гүлчөдөн Ошко көчүрүп, өз каражаты менен Ак-Буура суусунун тогуз жерине көпүрө салдырып, Оштун эки жагындагы элдердин карым-катышын камсыз кылган. Дагы ошол өзүнүн каражатына он бир канал каздырып, ар бир каналды кыргыз урууларынын наамдары менен атап, элди дыйканчылыкка үндөгөн. Фергана өрөөнүнөн эки миң теше жер алып, анысын кыргыз дыйкандарына бөлүп берген.

Ошко медресе салдырып, анысын 1850-жылы бүтүргөн. Медресеси да жогорку сапаттагы архитектуранын негизинде курулган. Өз заманынын билимдүү адамдарынан болгондуктан мечиттин долбоорун өзү түзгөн. Кооздугу, кеңдиги, бөлмөлөрүнүн туура жайгаштырылышы боюнча Кокондогу, Бухарадагы, Самарканддагы салынган айрым мечит-медреселерден жогору турган. Ал Ошко Улукбектикиндей обсерватория курдуруш үчүн Самарканддагы Улукбектин обсерваториясынын долбоорунун көчүрмөсүн алып келген. Алымбек өлгөндөн кийин Курманжан датка билбестиктен сандыктагы баалуу буюмдары менен кошо күйөө баласына берип

жиберген. Андан жылына сексенден жүз жыйырмага чейин балдар бүтүп чыгышкан. Мугалимдерди арап өлкөлөрүнөн алдырып, алардын айлык маяналарын Алымбек өзү төлөгөн. Андан жалаң эле дин окуулары эмес. математика, физика, тарых, адабият жана астрономия илимдери да окутулган. Ошондуктан, Алымбек коомдук-саясий ишмер, алгачкы агартуучу, эл үчүн кызмат кылган улуу инсан болуп эсептелет.

Алымбектин калайык-калк арасындагы кадырын, арыстан айбат чыгаандыгын эске алып, 1831-ж. Мадалы хан ага датка наамын берген. Өзүнүн өткүрлүгү, адамгерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн, айкөлдүк мүнөзү бар Алымбек датка 1832-ж, 32 жаш курагында Мадалы хан аны Анжиян вилайетинин башкаруучусу, беги кызматына дайындайт. Аталган вилайетке Алай менен Ош аймагы жана Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо, Куртка аймагындагы кыргыздар ошо менен катар Анжиян аймагы толук кирген.

Алайлык кыргыздарды гана бийлөө менен чектелген Алымбек датка эми бүткүл Анжиян аймагын башкара баштап, мындан ары Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Алымбек датка акырындык менен мамлекеттик түзүлүштүн маани-маңызын, башкаруу системасынын, өзгөчөлүктөрүн, хан бийлигинин татаал сырларын үйрөнүү менен саясий тажрыйба топтоду. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосундагы ролун көтөрүүгө көп күч жумшады. Эң негизгиси мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түптүү мамлекетин түзүүгө жол издеген. Анжиян вилайетинде гана эмес бүткүл Фергана өрөөнүндө кадыр-баркы аябагандай артып даңкы чыккан датка ордонун саясий иштеринде активдүүлүгүн көрсөткөн. Алымбек датканын таасири 1842-ж. баштап ордодогу хандарды тактынан түшүрүп жана такка коюп, хан көтөргөнгө түздөн-түз катышканы саясий окуялардан көрүнүп турат. Ал хандыктан оош-кыйыштуу турмушуна өктөм аралашып, көптөгөн катаал окуялардын күбөсү гана болбостон, түздөн-түз катышуучусу да болуп, ордонун кооптуу иштерин, саясий сырларын, түпкү максатын терең түшүнгөн.

Ал 1847-жылы Чыгыш Түркстандагы элдик көтөрүлүшкө жетекчилик кылып, Кашкар шаарын ээлеген, 1848-жылы ал жактан кайтып келип, дагы эле ошол көтөрүшчүлөргө көмөк көргөзгөн. 1858-жылы төңкөрүш жасап, такка Мадалы ханды отургузушат. Алымбек өзү ага башкы увазир болгон.

Узун-Агач салгылашкана ал он эки миң аскери менен байкоочу катарында турган. Анткени, ал орустар менен жоолашпай, мекенин алардын колониялык саясатынан башкача жол менен сактап калууга аракет жасаган. Кокон ханы Алымбек датканын орустар менен кырчылдашкан согуш ачпай, кайра кайтканын эч бир кечире алган жок. Узун-Агачтан кийин маанайы, жүрүш-турушу таптакыр

өзгөргөн Алымбекти Кокон ханы Малабек эптеп көзүн тазалап, жок кылууну ойлоду. Узун - Агачтан кайтар замат Алайга кетип калган Алымбекти Мала хан Коконго улам-улам чакырты. Сүйлөшөбүз, жарашабыз, хандыктын келечек тагдыры кандай болот, ошону масилеттешебиз дегендей шыктоолор менен эптеп аны Коконго алып келди. Ошентип легендарлуу датка Алымбек артынан келип сайган бычактан каза таап, 1862-жылы о дүйнө салды.

Жыйынтыктап айтканда, Алымбек датка эки оттун – өзү кызмат кылып, тирөөчүн тиреп турган Кокон хандыгы менен опол тоодой Орус империясынын ортосунда калды. Мурунку көз караштарынын жана бийлик инерциясынын күчү менен өзү кызмат кылган Кокон тикеден-тике каршы чыга албады. Ошону менен бирге Орус бийликтери менен байланышка чыгып, сүлөшүү жүргүзүп, чоочун империянын кол астында калууну да туура көрбөдү. Кыргыз эли айткандай, эки тоонун чөбүн эңсеген кийик болгусу келбеди. Баарынан мурун элдин аманчылыгын, журттун кызыкчылыгын ойлоду. Бирок Алымбек датканын жолун акылман зайыбы Курманжан датка улантты.

Курманжан датка Алымбектен кем эмес даңзалуу өмүрдү өтөдү. Ал эне, үйдүн куту, арстандай айбаттуу, үрүстөмдөй кайраттуу беш бала төрөп берди жана аларды тарбиялап өстүрдү. Ал беш уул «он эки ата хан баргынын» татыктуу урпактары. Курманжан сарамжалдуу адам болуп үзүлгөндү улады, чачылганды жыйнады, учууга канат, конууга куйрук болду. Кысталганда акыл табышты. Алымбек өлгөндөн кийин гана бул акылдуу аял заты анын ишин улантып, элдин тагдырын чечүүгө катышты.

Алай өрөөнүндөгү адыгине уруу бирикмесинин башкаруучусу, Кокон мамлекетинин ири саясий ишмери Алымбек датка улуу инсан катары тарыхта калып анын өмүр жолу кийинки урпактарга өрнөк катары айтылып келет. Атактуу датка энебиз Курманжандын эстелиги эгемен Кыргызстандын борбору Бишкектин чок ортосуна орнотулса, Алымбек датканын эстелиги Ошко тургузулду.

Алымбек датка тууралуу жазуучу Жапар Кенчиев төмөндөкүдөй ыр саптарын жазган.

Башына бала кезден бакыт конгон,
Алымбек кара кыргыз ханы болгон.
Кашкайып каршы турду каргашага,
Кыргызды куткарам деп калың шордон.
Адилет, акыйкатты издеп келди,
Жаңылбай турмуштагы туура жолдон.

Тарыхта аты калган Ажыбектин,
Туткасы болгон дешет ошол кездин.
Калкына касиеттүү адам болуп,
Түгөнбөс кени дешкен акыл- эстин!
Карыпка караан болуп, каралашып,
Тиреги болгон экен адилеттин.

Кыргызда хандар болгон, бектер болгон
Бай-манап жашап өттү нечен толгон
Аларды «Улуу» дешке ооз барбайт
Элине төртөө гана болгон коргон.

Кадимки Тайлак баатыр, Кубат бийлер,
Куткарды кутмандуу элин калың шордон
Ал эми Медет датка, Алымбек хан
Сакташты эли-журтун тайгак жолдон.

Адабияттар:

1. История Кыргызской ССР. Фрунзе, 1968-г.Т.І.
2. История Кыргызской ССР. Фрунзе, 1967-г.Т.ІІ.
3. Эсенкул Төрөкан уулу. « Кыргыздын кыскача санжырасы». 2 томдук. Бишкек. « Учкун». 1995.
4. Абрамзон С.М. « Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи». - Ф. « Кыргызстан». 1990.
5. Өмүрканова Т. « Курманжан датка». Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. Монография. Б. «Кыргызстан». 2002.
6. Бартольд В.В. « Кыргыздар тууралуу материалдар».

Рецензент: кандидат философских наук, доцент Аблазов К.Э.
